

УДК: 82/821.0

Муктарова Н., магистрант, К.Тыныстанов ат. БМУ

ЛЕГЕНДАЛЫК ТӨКМӨ КЕТ БУКАНЫН ЫРЛАРЫНДА ДООРДУН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Макалада ысымы жана чыгармачылыгы биздин күнгө комуз күүсүнүн легендасы аркылуу жеткен Бука акындын ырлары иликтенет. Ал легендалык акын катары кыргыз элине гана эмес, жалпы түрк тектүү элдерине жакшы белгилүү. Буканын ысымы жана чыгармалары биздин күнгө комуз күүсүнүн тарыхы аркылуу жеткен. Андай күүлөрдү “айтым күү” деп аташат. Башкача айтканда, күү чертилердин алдына анын жаралышына негиз болгон бир окуя баяндалып, анан ошондон ушул күү калган экен деп чертилген. Ал тургай, акындын Кет Бука аталып калышы да ушул окуя менен байланыштуу. Бул тууралуу легендаларда, комуз күүлөрүнүн тарыхында так маалыматтар сакталгандыгы алгачкы тарыхчыларыбыздын бири Белек Солтоноевдин, залкар төкмө акын Арстанбек Буйлаш уулунун, залкар комузчу Кара Молдонун жана жазгыч акын Тоголок Молдолордун эскерүүлөрү менен бекемделет.

Кет Бука акын тууралуу маалыматтар түрк тектүү элдердин фольклордук чыгармаларында жана XIII кылымда кыпчак талаасынан белгисиз перс адамы тарабынан жазылып алынып, “Түрктөрдүн ата-теги” деп аталган жыйнакка жарыяланган, араб тарыхчысы Ибн Ал-Асирдин летописинен да кезигет.

Чыгарма кыргыз эл оозеки чыгармачылыгындагы угузуу ырларына кирет. Тактап айтканда, Айханга (Чынгыз хан) уулу Жуучунун өлүмүн каймана түрүндө комуз күүсү менен угузат.

Макалада мына ушул чыгармадагы доордун өңүтү адабий талдоого алынат.

Өзөктүү сөздөр: төкмө, легендалык акын, доор, импровизация, Айхан (Чынгыз хан), комуз, күү, летопись.

Муктарова Н., магистрант, ИГУ им. К.Тыныстанова

ОТРАЖЕНИЕ ЭПОХИ В ПЕСНЯХ ЛЕГЕНДАРНОГО АКЫНА КЕТ БУКА

В статье исследуются стихи акына-импровизатора Буки, имя и творчество которого сохранились до наших дней благодаря легенде о мелодии на комузе. Как легендарный акын, он хорошо известен не только киргизам, но и народом турецкого происхождения. Имя и произведения Буки дошли до нас через историю мелодии на комузе. Такие мелодии называются “айтым мелодия”.

Другими словами, мелодии предшествовала история, которая породила её, а затем она игралась. С этим событием связано даже псевдоним поэта-импровизатора Кет Бука.

Легенды об истории комузских мелодий подтверждаются воспоминаниями одного из наших первых историков Белека Солтоноева, великого импровизатор-сказителя Арстанбека Буйлаш уулу, великого музиста Кара Молдо и акына-писменника Тоголока Молдо.

Сведения о поэте Кет Бука можно найти в фольклоре тюркских народов и в летописи арабского историка Ибн ал-Асира, который в XIII веке записал из рукописи неизвестного персидского человека из степи Кипчак и опубликовал в сборнике под названием “Тюркские предки”.

Произведение относится – к устному народному творчеству, кыргызским народным песням “угузуу”. В частности, он возвещает аллегорично Айхану (Чингиз-хану) смерть своего сына Джуучу в виде мелодии на комузе.

Статья посвящена литературному анализу эпохи, отраженной в произведении.

Ключевые слова: токмо, легендарный поэт, эпоха, импровизация, Айхан (Чингиз-хан), комуз, мелодия, летопись.

Muktarova N., master's student,

Issyk-Kul State University named after K. Tynystanov

REFLECTION OF THE ERA IN THE SONGS OF THE LEGENDARY AKYN KET BUKA

The article examines the poems of the akyn-improviser Buk, whose name and work have survived to this day thanks to the legend of the Komuz melody. As a legendary akyn, he is well known not only to the Kyrgyz, but also to people of Turkish origin. The name and works of Buk have come down to us through the history of the Komuz melody. Such melodies are called "aytym melody".

In other words, the melody was preceded by the story that spawned the melody, and then the melody was played. Even the nickname of the poet Ket Buk is connected with this event.

Legends about the history of Komuz melodies are confirmed by the recollections of one of our first historians Belek Soltonoev, the great improvisator-narrator Arstanbek Buylash uulu, the great Komuzist Kara Moldo and the akyn-writer Togolok Moldo.

Information about the poet Ket Buk can be found in the folklore of the Turkic peoples and in the annals of the Arab historian Ibn al-Athir, who in the 13th century recorded an unknown Persian man from the Kipchak steppe and published in a collection entitled "Turkic Ancestors".

The work is one of the most popular Kyrgyz folk songs "uguzuu". In particular, he announces to Ayhan (Genghis Khan) the death of his son Juuch in the form of a komuz melody.

The article is devoted to the literary aspect of the era in the work.

Key words: *Tokmo, legendary poet, era, improvisation, Ayhan (Genghis Khan), komuz, melody, chronicle.*

Акындар кайсы доордо, кайсы жерде болбосун, көркөм сөз өнөрүн алып жүргөн. Себеби байыркы көөнө доорлордо коомдук тажрыйбаны, эл жана ал жерде болуп өткөн урунттуу окуяларды, курчап турган чөйрө, кубулуштар жөнүндөгү маалыматтарды сактоочу жана өткөрүп берүүчү бирден-бир жалгыз булак, каражат адамдык эс-тутум жана тил болгондугу маалым.

Дүйнө элдеринин байыркы чыгармаларынын бардыгы эле алгач оозеки айтылып, эс-жадында сакталып, улам кийинки муунга өткөрүлгөн. Албетте, биз жогоруда белгилегендей, анан улам кийинки доорлордо толуктоолор, кошумчалар болбой койгон эмес.

Кыргыз адабият таануу илиминде акындар чыгармачылыгынын доор менен катарлаш изилдениши бирден-бир актуалдуу маселелердин катарын толуктайт. Адабиятыбыздын тарыхын доорлоштуруп, мезгилдерге бөлүү – илимий иликтөөнүн муктаж маселелеринен. Кандай айтсак да, адабият тарыхы адам тарыхы менен айкалышып, үзгүлтүксүз катарлаш жашайт. Тарыхый доорду мүнөздөп, ага тиешелүү сын-пикирлерди, корутундуларды, себептерди мына ушул акындар чыгармалары аркылуу көрсөтөт. Андыктан акындар поэзиясын белгилүү бир мезгилдик өнүгүү баскычтарына карай доорлорго бөлүү – учур талабы. Биз бул чакан макалабызды легендалык акындардын чыгармачылыгына токтолмокчубуз.

Жаан жаар алдында алгач күн күркүрөгөндөй элес берген бул ысымдар, аз-аздап болсо да элге жеткен чыгармалар кыргыздын адепки, өнөрлүү адамдарын кызыктырбай койгон эмес. Андай өнөр ээлеринин арасында өз алдыларында ыр, казал айта билген таланттуулар да болгон. Алардын аты-жөнү тарыхтын узак, оомалуу-төкмөлүү жолунда кумга сиңген суудай белгисиз бойдон калды. Биздин күнгө жеткен байыркы акындардын белгилүү болгону жана эң ирдүүсү – Кет Бука.

Кет Бука – XIII кылымда жашап өткөн акын. Биз төмөндө ал жөнүндөгү белгилүү болгон тарыхый маалыматты жана Чыңгыз хандын уулдарынын өлүмүн угузган үч ырын,

Тоголок Молдо жазып өткөргөн дагы бир ырды талдоо жүргүзүү максатында толугу менен келтиребиз.

Анын кайсы жылы төрөлгөнү жана качан өлгөндүгү жөнүндө маалымат жок. Ал Чыңгыз хандын анык замандашы болгондугун Белек Солтоноев, Арстанбек Буйлаш уулу, Кара Молдо жана Тоголок Молдолор эскерип кетишкен. Бул тууралуу легендаларда, комуз күүлөрүнүн тарыхында, тектеш элдердин фольклордук чыгармаларында так маалыматтар сакталган. Аларда айтылгандай, Чыңгыз хандын уулу Жуучу өлгөндө (1227-ж.), аны комуздун коштоосу менен Кет Бука угузат. Бул угузуу ырынын бир нече варианты бизге келип жетти. Ырдын текстин XIII кылымда кыпчак талаасынан белгисиз перс адамы жазып алат. Бул ырлар “Түрктөрдүн ата-теги” деп аталган жыйнакка жарыяланып, араб тарыхчысы Ибн Ал-Асирдин летописинен орун алган.

Кет Буканын уруусу – найман. Ал байыртан эле өчкөн отту тутанткан, элге алымдуу бий жана чечен, чоң комузчу мисалында айтылып келген.

1. Чыңгыз хандын баласы өлгөндө Кет Буканын угузганы (хандын каарынан жазганын, эч ким бул суук кабарды даап айта албай койгондо, Бука ырчынын угузуп турганы):

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык,
Дулдул качты, Айганым.
Алтын туур ордуна,
Туйгун качты, Айганым.
Алтын ордо багынан,
Булбул качты, Айганым.
Деңиз толкуп, чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айганым.
Ала-Тоо кулап пас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым.
Төрөлөрдүн уругунан,
Төл бөксөрдү, Айганым.
Агын дайра соолуп,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Кара жандан таптатты,
Ынак көчтү, Айганым.
Касиеттүү башкача,
Чырак өчтү, Айганым.

Комуз күүсүнө коштолгон бул сырдуу ырдан кийин Чыңгыз хан (Айган) баласынын өлгөнүн билип мындай дейт:

Кет-кет, Кет Бука,
Кеби суук ит бука.
Карап турган кашымда,
Кашың да курсун, ит Бука.
Кара жанды кашайткан,
Чырың курсун, Кет Бука.
Атайы келген алдыма,
Ишиң курсун, Кет Бука.
Комуз чертип жоруган,

Түшүн курсун, Кет Бука

Акын Кет Буканын бул угузуу ырын ал өзү жашап өткөн XIII кылымдагы доордун драматизмге жык толгон бир урунттуу окуясы катары кароого болот. Ал Чыңгыз ханга баласынын өлүмүн угузуу менен, ошол доордун драматизмин, тагыраак айтканда, трагедиясын кошо угузган. Ошол кезде Чыңгыз хан дүйнөнүн жарымын чарк айланта багындырып, ага адам каны суудан да арзанга турган учур эле. Мындай атагы таш жарган, дүйнөнү титиреткен даңктуу кол башчынын алдына Бука акындын барып баласынын өлгөнүн угузуу ырын табышмактатып айтып турганы, Чыңгыз хандын бул табышмактуу ырга кайра куюлуштура ыр менен жооп бергени, акырында, баласын кулан тээп, биринде жолборс жарып, бирде кара курт чагып өлтүргөнү – реалдуулукка жатпайт, чындыктан бир топ алыс. Бир катар тарыхчы, окумуштуу филологдор да ушул ойду айтышкан. Бирок биз бул ырды даректүү, башкача айтканда, документалдуу тарыхый чындык катары кароого тийиш эмеспиз. Бул – баарыдан мурда, доордун түпкүрүнөн жаралган, доордун мерчемдүү бир трагедиясын баяндаган чыгарма. Ырды өз турушу менен дал ушундай аспектиде кабыл алып, ал элдин элегинен өткөн, эчен кылымдарды карыткан фольклордук баалуу мурас катарында таанып-билгенибиз туура болот. Чыгарма көп жактуу. Ал акындын жеке ой жүгүртүү фантазиясынан улам жаралгандай да таасир калтырат. Көркөм чыгарма болгондон кийин анын вариацияланып кетиши да – табыгый, мыйзам ченемдүү көрүнүш. Чыңгыз хандын уулун бирде кулан тээп, бирде бирде жолборс жарып өлтүрүшү да кызыгууну жаратып, чыгармадагы окуяны шарттуу өзгөртүп, угарманды, окурманды ойго салып коёт. Угарман кайсынысы чындык экендигин өзү аңдап, тандап алат.

Доордун шар кеткен кайгылуу бир трагедиясын чагылдырган бул ырды биз “Кет Бука” тарыхый трагедиялык поэмасы деп атар элек. Буга төмөндөгүдөй себептер бар:

Аталган көлөмдүү ыр үч варианттан туруп, ага үч каарман катышат:

1. Кет Бука – акын.
2. Чыңгыз хан.
3. Жуучу – Чыңгыз хандын уулу.

Үчүнчү каарман жансыз, өлгөн менен чыгарманын жаралышына – угузуу ырынын келип чыгышына – негизги себеп болгон. Демек, чыгармага түздөн-түз катыштыгы бар катары эсептелет. “Кет Буканы” трагедиялуу чакан поэма катары кабыл алуубуздук себеби – андагы үч бөлүмдөн жандуу кыймылдагы сюжет. Алар, жалпы жонунан, бир мазмунга бириктирилген менен, үчөөндө үч башка поэтикалык, башкача айтканда, акындык чеберчилик камтылган. Үч бөлүктө тең окуянын финалына жетүүнүн көркөм ыкмасы башка-башка форматта айтылат. Мисалы, биринчи ырдын башталышы:

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Экинчи ырдын башталышы:
Алтын боолуу ак шумкар,
Алтын боосун тытыптыр.
Айды карап сызыптыр.
Күмүш боолуу ак шумкар,
Күмүш боосун тытыптыр.
Күндү карап сызыптыр.
Биринчи ырга Чыңгыз хандын жообунан:
Кет-кет, Кет Бука,
Кеби суук ит Бука.
Күү менен сүйлөгөн,
Сөзүң да курсун, ит Бука.
Экинчи ырга Чыңгыз хандын жообунан:

Алтын боолуу ак шумкар,
Алтын боосун тытканы.
Айды карап сызганы,
Ал кулунум, ботом болгону

Үчүнчү ырдын кээ бир саптарында биринчи, экинчи ырга кай бир окшоштуктар болгону менен, ал ырдын жалпы мазмунуна баш ийдирилип, табигый көркөмдүк катары каралат. Ырда суроо-жооптор өтө элестүү, көркөм салыштырмалуу айтылышы менен поэманын поэтикалык күчүн бир кыйла жогорулатып койгон. Мисалы, Кет Бука:

Абадан ак булут сөгүлөт,
Аяктап жамгыр төгүлөт.
О, не болот, Айганым?
Көктөн көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп жамгыр төгүлөт.
О, не болот, Айганым?
Чыңгыз хан:
Көктөн көк ала булут сөгүлсө,
Көнөктөп жамгыр төгүлсө,
Көзүмдүн жашы турбайбы,
Меним бир шорум курбайбы.

XIII кылымда, доордун айкалыш учурунда мындай ырдын жаралышы, баарыдан мурда, ал ырдын кылымдан кылымды аттап, өңүн өчүрбөй, өзгөрбөй биздин күнгө жетиши аталган чыгарманын касиеттүү күчүн, анын элдик поэзияга айланган табыгый баалуулугун аныктайт.

“Кет Бука” поэмасын эмне үчүн тарыхый-трагедиялуу деп кабылдап жатабыз? Тарыхый дегендин өзү түшүнүктүү. Ал эми анын трагедиялуу болушуна кандай жагдайлар бар? Бул бир эле адамдын өлүмүнө тиешелүү угузуу ыры эмеспи деген ой-пикирлер болору белгилүү. Ырас, бул бир эле адамга – Чыңгыз ханга–тиешелүү турмуштук трагедия десек болот. Бирок Чыңгыз хан ким? Ал жогоруда белгилегенибиздей, бүт дүйнөнүн бир капталын солкулдатып турган, чен-өлчөмү жок жортуулдардын башын бийлеген киши болгон. Анын ар сүйлөгөн сөзү, баскан кадамы бүт элдин көз алдында болуп, өз калкы үчүн жеңиштин, башкалар үчүн азаптуу кайгынын символу болуп келген. Мындай адамдын эр жеткен, элге бийлик жүргүзгөн уулунун капыстан болгон өлүмү Чыңгыз ханга гана эмес, ошол доорго да көлөкө түшүрүп, трагедиялуу кырдаалды жараткан. Бул тууралуу Бука акын өзү да Чыңгыз ханга мындай деп кайрылат:

Деңиз толкуп, чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айганым.
Ала-Тоо кулап, пас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым.

Поэманын ыр сап өлчөмү Тоголок Молдонун вариантын кошкондо 160 саптан ашат. Мындай чакан көлөмдөгү поэмалар фольклордо, жазма профессионалдык адабиятта көп кездешет. Сюжетсиз, аз көлөмдөгү поэмалар да бар. Демек, сюжети жагынан да, көлөмү жагынан да “Кет Буканы” поэма деп атоого негиз бар. Бука өз доорунун замандашы Чыңгыз ханга жолугуп, угузуу айтканга чейин эле өнүгүү жолундагы түрк тилдүү элдердин чыгармачылыгы менен тааныш болгондугу угузуу поэмасынан баамдалып турат. Поэмадагы теңирчиликке байланышкан саптар, анын жалпы ыр түзүлүшү биздин бул

айткандарыбызды белгилүү деңгээлде ырастайт. Бука акындын бизге жеткен бул чыгармасынын негизинде “Аксак кулан Жошы (Жуучу) хан” уламышы да эл арасында айтылып келген. Андан башка да вариацияланган түрлөрү болушу мүмкүн.

Жыйынтыктап айтканда, тарыхтын ар бир доорунун, анын ар бир баскычынын өзүнө гана тиешелүү өнүгүү багыттары, спецификалык белги-мүнөздөрү, анан да ошол учурдун идеологиясын, этнографиясын чагылдырып, аны дайыма коштоп жүрүүчү элдик оозеки чыгармачылыгы болот.

Эгерде тарых коомчулукта болгон окуялардын тизмек-тутумдарын факты аркылуу чагылдырса, ал окуялардын эл тарабынан кабыл алынышы акындардын көркөм чагылдыруусунда кайрадан түзүлөт. Тарых мына ушундай мүнөздө төкмө акындар тарабынан кайрадан көркөм иштелип чыгат. Бул көз караштан алганда, бир доор башкасынан кескин айырмалуу. Ал эми акындар өз доорунун жарчылары жана анык сүрөткерлери болгондуктан, өз мезгилине жараша доордук өзгөрүүлөргө байланыштуу аларда да бири-бирине окшобогон өзгөчөлүктөр болору бышык.

Легендалык акындар чыгармачылыгы элибиздин тарыхы менен түздөн-түз байланыштуу болуп, аны көркөмдөп кайрадан чагылдырып, өз ичине миңдеген жылдары камтыган көркөм таберик катары доордук өңүттөн каралууга тийиш. Доордон доорго өткөн мындай көркөм мурастар элибиздин акыл-сезиминин калыптанып, уламдан-улам өнүгүү баскычтарын көрсөтүүчү каражат катары кызмат кылат.

Адабияттар:

1. Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери/. -Ф.: Илим, 1988. - 30-б.
2. Асаналиев К. Көркөм нарк К.Асаналиев. -Ф., 1987. - 20-б.
3. Жусупов К. Байыркынын издери /К.Жусупов. -Б., 2001. -С.15;88-89.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы /ред. А.Акматалиев. IV том. -Б., 2002. -313-336-б.
5. Кыргыз поэзиясынын антологиясы / түзгөн К. Жусупов. -Б., 1999.
6. Кыргыз эл ырчылары: хрестоматия / Б.Кебекова. -Б., 1994. - 19-21-б.
7. Легендарлуу ырчылар жана сынчылар. Ырлар /Легендарлуу ырчылар жана сынчылар; түз. М.Абдылдаев. -Б.: АлаТоо, 1994. – 63 б.